

Bilgi Taramalarının Nitelik Açısından Değerlendirilmesinde Bütünlük (Kapsam), Yenilik, Tarama Çıktısı ve Kullanıcı Çabası Ölçütleri

Criteria of Coverage, Novelty, Search Printout and User Effort in Evaluating the Quality of Literature Searches

Nazlı Alkan *

Öz

Bilgi taramalarının nitelik açısından başarısı, temelde onların anlamlılık yönünden başarılı olup olmadıkları ile belirlenir. Tarama hizmetinin kullanıcıları anlamlılığa en büyük önemi vermekle beraber, sadece anlamlı künyelere erişme ile yetinmemekte, nitelikte ilgili başka gereksinim ve beklentilerini de dile getirmektedirler. Söz konusu kullanıcı gereksinim ve beklentileri, bütünlük (kapsam), yenilik, tarama çıktısı ve kullanıcı çabası gibi nitelik ölçütlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ölçütler, anlamlılık ölçütü ile birlikte, taramaların nitelik açısından değerlendirilmesinde kullanılır olmuştur. Bu makalede anlamlılık dışında kalan tüm nitelik ölçütleri, tarama başarısını belirleyen yönleriyle tartışılmıştır. Ölçütlerin tarama başarısızlıklarını da ortaya çıkarabilecekleri üzerinde durularak, bu başarısızlıkları en aza indirebilmek üzere hangi çözüm yolları, önlem ve yaklaşımlara başvurulması gerektiği belirtilmiştir.

Abstract

In general terms, relevance is the basic criterion which designates the quality of literature searches. Users of searching services are principally interested in relevance, that is the number of relevant articles retrieved. However, relevance alone, in spite of its prime significance, does not satisfy the user needs in total. Users express some other needs in terms of quality. Such needs, which a searching service or system should meet, caused to originate some other quality criteria, namely the coverage, novelty, search printout and user effort. Besides relevance, these criteria are used to evaluate the performance and effectiveness of searching systems in terms of quality. The present study discusses the abovementioned criteria in detail. The functions of these criteria in designating the search effectiveness as well as their roles in search failures are stated. Some approaches and solutions aiming at the practicing searchers in particular are offered to minimize search failures as well.

Giriş

Bir taramanın anlamlı, yani istek formunda belirtilen konuyla ilgili künyelere ne oranda başarı ile eriştirebildiğini belirleyen anlamlılık ve onun sayısal olarak ifadesini sağlayan “Kesin İsbet” (Kİ - Precision) ve “Erişim İsbeti” (Eİ - Recall) oranları, bilgi

* Dr. Nazlı Alkan A.Ü. DTCF Kütüphanecilik Bölümü Öğretim Görevlisidir.

tarama ya da bilgi erişim hizmetlerinin değerlendirilmesinde, temel nitelik ölçütleri olarak kabul edilmektedir.¹ Başka bir deyişle, taramaların nitelik yönünden başarısı, temelde, onların anlamlılık açısından başarılı olup olmadıkları ile belirlenebilmektedir. Tarama hizmetinden yararlanan kullanıcılar, kuşkusuz, anlamlı künyelere erişmeye öncelik tanıdıkları ve bu duruma en büyük önemi verdikleri için, anlamlılık temel nitelik ölçütü olarak ele alınmak durumundadır. Bununla beraber, hizmetin kullanıcıları sadece anlamlı künyelere erişebilme durumu ile yetinmemekte, bunun yanı sıra nitelik ile ilgili başka gereksinim ve beklentilerini de ortaya koymaktadırlar. Bu bakımdan anlamlılık, taramaların nitelik açısından değerlendirilmesi sürecinde tek ölçüt olarak ele alınamamakta, kullanıcı gereksinim ve beklentilerinin yarattığı başka ölçütler de nitelik belirleyicileri olarak kullanılmaktadır. Bu ölçütler bütünlük (kapsam), yenilik, tarama çıktısı ve kullanıcı çabası ölçütleridir. Tüm nitelik ölçütlerinin birlikte kullanılması durumunda, bilgi taramalarının tam ve kapsamlı nitelik değerlendirmeleri yapılabilme ve güvenilir sonuçlara ulaşılabilmektedir.

“Hangi tür kullanıcı gereksinimleri ve beklentileri anlamlılık dışındaki nitelik ölçütlerinin doğmasına neden olmuştur?” sorusunun yanıtı şu şekilde verilebilir: Tarama hizmetinden yararlanan kullanıcılar, taranan kaynağın ya da veri tabanının kapsamının ne olduğunu bilme gereksinimi içindedirler. Bu gereksinim bütünlük (kapsam) ölçütünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kullanıcıların çoğunu ilgilendiren ise, güncel bilgiye ne derecede ulaşabilecekleri ve daha önceden hiç bilmedikleri künyelerle karşılaşp karşılaşmayacaklarıdır. Bu ilgi, yenilik ölçütünün nitelik belirleyicisi olarak kullanılmasını sağlamıştır. Diğer taraftan kullanıcılar tarama çıktısı ya da tarama sonuçlarını sunan literatür listesinin nitelikli ve bilgi verici olmasına önem verirler. Çıktıya ait bu özellikler, erişilen künyelerden anlamlı olanlarını kolaylıkla seçmelerine olanak tanır. Tarama çıktısının bir nitelik ölçütü olarak kabul edilmesi, ona verilen bu önemden kaynaklanmaktadır. Kullanıcılar ayrıca, hizmet sürecinde harcayacakları çabanın miktarı ile yakından ilgilidirler. Çoğu kez zamanlarının kıtlığı nedeniyle, mümkün olan en az çabayı harcamak isterler. Oysa kullanıcı çabasının işin içine girmesi oranında nitelikli hizmet sunulabilmektedir. Bu durum, kullanıcı çabasının bir nitelik ölçütü olarak belirmesine neden olmuştur.

Bütünlük (Kapsam)

Bütünlük ya da kapsam ölçütü, belirli bir konuda üretilmiş dünya literatürünün, taranan veri tabanı, dizin veya özde ne oranda yer aldığını belirlemek üzere kullanılan bir ölçüttür. Söz konusu olan, belirli bir konuya ait tüm literatür açısından, veri tabanının tamlığıdır. Herhangi bir kaynaktan elde edilmiş anlamlı künyelerden ne kadarının veri tabanında bulunduğu ile ilgilidir (Soergel, 1985 : 118).

Bütünlük, taranmasını istediği konuyla ilgili hiçbir künyeyi kaçırmak istemeyen, Eİ oranının yüksek olmasından yana olan, yani veri tabanında konuyla ilgili mevcut tüm anlamlı künyelere erişilmesine önem veren kullanıcının yakından ilgilendiği bir ölçüttür. Bu tip kullanıcı, tarama sonucunun, istek olarak belirttiği konuyla ilgili tüm anlamlı künyeleri içerip içermediği üstünde durur ve erişilmemiş hiçbir anlamlı künye bulunmadığından emin olmak ister. Tarama sonucunun tamlığı ile ilgilenir. Bunun ötesinde kullanıcı, taramanın yapıldığı veri tabanının, konuyla ilgili anlamlı

¹ Anlamlılık ile Kİ ve Eİ oranları hakkında ayrıntılı bilgi daha önce yayımlanan bir yazımızda yer almaktadır (Alkan, 1994).

literatürü ne oranda kapsadığı ile ilgilidir. Bir başka deyişle, tarama tam ve doğru olarak yapıp, %100 oranında bir Eİ ile sonuçlansa bile, yani veri tabanında bulunan konuyla ilgili anlamlı künyelerin tümüne erişilmiş olsa bile, bu oranla tatmin olmayabilir. Taranan kaynağın, istekte bulunduğu konu açısından kapsamını bilmek ister. Bu bakımdan bütünlük ölçütü, Eİ oranının bir uzantısıdır. Eİ oranı belirli bir konu açısından, taramanın yapıldığı veri tabanına özgü bir tamlığı ölçerken, bütünlük ölçütü belirli bir konuya özgü evrensel literatürün veri tabanında ne oranda temsil edildiğini belirler. Bütünlük ölçütü, yukarıda özelliği belirtilen kullanıcı tipinin, istek olarak belirttiği konu açısından veri tabanının kapsamı ve bu veri tabanının konuyla ilgili dünya literatürünü temsil edebilme yeteneğinin derecesi hakkında bilgilendirilmek istemesinden doğmuştur.

Bütünlük, Eİ oranının yüksek olmasından yana olan kullanıcı tipinin önemli gereksinimlerinden biri olmasına karşılık, birkaç anlamlı künye ile yetinebilen, Kİ oranının yüksek olmasına önem veren, yani taramanın eriştiği künyelerin çoğunu anlamlı bulan kullanıcı tipinin ilgilendiği bir ölçüt değildir (Lancaster, 1977: 147).

Bütünlük kavramına önem veren kullanıcıyı, taranan kaynağın kapsamı hakkında bilgilendirmek gerekir. Yapılan tarama, kullanıcının isteğinin tersine, düşük bir Eİ oranı ile sonuçlanmışsa, yani konuyla ilgili mevcut anlamlı künyelerin büyük bir kısmına erişilememişse, bu durum taranan kaynağın kapsam yetersizliğinden ileri gelmiş olabilir. Gerekliyorsa, istekte bulunulan konuya uygun düşen başka veri tabanları taranarak kapsam genişletilmelidir.

Daha doğru olan yaklaşım şudur: Tarama sürecinin en başında tedbirli olunarak, kullanıcı ile tarama öncesinde görüşme yapılırken, onun bilgi gereksinimi ile ilgili her künyeyi elde etmek isteyip istemediği öğrenilmeli, yani Eİ oranına kullanıcının ne derece önem verdiği belirlenmelidir. Özellikle bu oranın yüksek olmasına önem veren kullanıcılar için, istekte belirtilen konunun özelliğine en uygun olan bir, gerektiğinde birden fazla tarama kaynağının seçimine yer verilmelidir. Kaynakların konu kapsamları hakkında ön bilgisi olan tarama uzmanları doğru kaynakları seçerek isabetli sonuçlara ulaşabilirler. Eİ oranının yüksek olmasını isteyen kullanıcıyı tatmin etmek üzere, taranan kaynakların dizinleme ve dizinleme dili özellikleri de göz önüne alınmalıdır. Bazı kaynakların bir belgede / makalede geçen her terimi atlamadan dizinleyerek, yani ayrıntılı dizinlemeyi benimseyerek Eİ oranının yükselmesine neden oldukları unutulmamalıdır (Pao, 1989: 127). Bazı kaynaklara ait dizinleme dilinin geniş konu başlıklarına yer verdiği görülür. Bu durumda tarama sonucunun değerlendirilmesiyle yüksek Eİ oranlarına ulaşıldığı fark edilir (Lancaster, 1972: 111). Dizinlenmeleri ve dizinleme dilleri Eİ oranını yükseltecek özellikte olan kaynak ya da veri tabanlarının birkaçının seçilerek taranması sonucunda konu ile ilgili geniş bir kapsam elde edilerek, bütünlük kavramına önem veren kullanıcının tatmin edilmesi sağlanır.

Kapsamları içine aldıkları bazı kaynakları baştan başa, yani hiç bir belgeyi / makaleyi atlamadan dizinleyen, buna karşılık bazılarındaki belgeleri / makaleleri seçerek ele alan veri tabanları ya da dizinler vardır. Bu takdirde tam ve seçimli olarak dizinlenen kaynakların hangileri olduğu, kaynağı üretenler tarafından tarama uzmanı ya da kullanıcıya açıkça bildirilmelidir. Daha doğrusu bu bilgileri içeren bir metin ya da bir liste kaynakta yer almalıdır. Tüm bu bilgileri değerlendiren tarama uzmanı, bütünlük açısından daha başarılı tarama yapmanın yollarını araştırarak, gerektiğinde başka veri tabanlarına yönelecektir.

Diğer taraftan veri tabanı ya da basılı dizin üreticileri, tüm içerikleriyle dizinlerini iddia ettikleri dergileri, gerçekten tüm sayıları ile, hiç atlamadan ve sürekli olarak

dizinlemeyi sağlamalı, bu konuda en doğru ve en dürüst şekilde davranarak tarama uzmanı ya da kullanıcıda bir güven duygusu uyandırmalıdır (Lancaster, 1979: 208). Özellikle tarama uzmanının bu tip dürüst yaklaşıma gereksinmesi vardır.

Bir veri tabanından ya da basılı bir dizinden yapılan taramaların tüm anlamlı künyeleri elde edemeyişlerinin bir nedeni de, yukarıda belirtildiği gibi, taranan kaynağın kapsam yönünden eksik olmasıdır. Doğal olarak kapsam içine alınmamış anlamlı bir künyeye erişmek olası değildir. Bir konuda tama yakın bir kapsamın elde edilebilmesi için birkaç veri tabanının aynı anda taranması gerekir. Tek bir kaynaktan, tama yakın bir kapsam elde etmek alışılmamış bir durumdur. Taranan dizin, öz ve veri tabanları, aynı konu alanı için taranabilseler bile, çoğu kez tamamen aynı dergileri dizinlemezler. Bu özellik birkaçının birden aynı tarama konusu için taranmalarını gerektirebilir. Nitekim çeşitli kapsam değerlendirmeleri, ilginç sonuçlar vermiş, kendi alanlarında temel olan kaynakların kapsam bakımından tamlıktan uzak oldukları sonucuna varılmıştır (Lancaster, 1977: 153).

Bir veri tabanının kapsamı içine giren bilginin nitelik ve niceliğinin, erişim başarısını etkilediği bir gerçektir. Bu bakımdan veri tabanının kapsadığı bilginin olanaklar ölçüsünde tam ve nitelikli olmasına dikkat edilmelidir (Tague, 1981: 71; Turner, 1988: 148). Dizinlenen veya özetçesi çıkarılan kaynak ve künye sayısı, bu kaynakların sadece o veri tabanı ya da dizin tarafından kapsam içine alınıp alınmadığı, kapsanan kaynak türleri (dergiler, teknik raporlar, kongre tutanakları vb.), kaç yıllık sürenin kapsandığı, hangi dillerdeki kaynakların alındığı kullanıcı gereksinimi ile ilişkili olarak tamlığı, konu kapsamı ve dizinleme özellikleri gibi unsurlar, veri tabanları ve basılı kaynakların bütünlük açısından değerlendirilmesinde ele alınan temel unsurlardır. Bunlar hakkında bilgi sahibi olunması, strateji öncesinde tarama uzmanının doğru kaynak veya kaynakları seçmesinde önemli rol oynarlar (Convey, 1992: 73-77; Katz, 1992: 2: 70).

Bütünlük, basılı bir dizini veya özü, ya da bir veri tabanını kapsam açısından değerlendirme çalışmalarında kullanılan bir ölçüttür. Bir anlamda bütünlük, iki ya da daha fazla veri tabanının birbirlerini ne derecede tamamladıkları, ya da aynı kaynakları tekrarlayarak bünyeleri içine aldıkları ile ilgili bir nitelik belirleyicisidir. Bu hususlara yönelik bilgi edinmek üzere kaynaklar arasında karşılaştırmalı kapsam değerlendirmeleri yapılır. Kaynakların kapsam açısından gerek teker teker, gerekse birbirleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmelerinde kullanılmak üzere çeşitli teknikler geliştirilmiştir. Örneğin otorite olarak kabul edilen dergi listelerinde yer alan dergi adlarıyla, bir veri tabanı ya da basılı kaynağın dizinlendiği dergiler karşılaştırılabilir. Diğer taraftan en az iki veri tabanının dizinledikleri dergiler, söz konusu otorite dergi listesinde bulunan dergi adlarıyla karşılaştırılabilir. Çeşitli veri tabanlarının dizinledikleri dergiler birbirleriyle karşılaştırılabilir. Bütün bunlar, kaynakların kapsamı hakkında fikir edinilmesini sağlar. Belirli bir konuda en az iki veri tabanının birbirlerine göre kapsamlarını belirlemek ya da tamlıklarını ölçmek üzere çeşitli kapsam karşılaştırması teknikleri kullanılmaktadır. Örneğin tıpla ilgili bir konunun seçilerek, bu konunun tıbbın çeşitli temel dizin, öz ve veri tabanlarında ayrıntılı olarak incelenmesi, böylelikle bu kaynaklar arasında kapsam karşılaştırması yapılması mümkündür (Livesey ve Strickland-Hodge, 1989: 53-88).

Çeşitli veri tabanları ya da basılı dizinlere ait kapsam değerlendirmesi çalışmalarının sonuçlarından haberdar olan bir kütüphaneci, tarama konusuna uyacak şekilde, mümkün olan en doğru kaynak veya kaynakları seçme olanağını bulur. Doğru kaynak seçimi, bir yandan güvenilir tarama sonuçlarına götürürken, bir yandan da

özellikle bazı kullanıcıların kapsam ile ilgili beklentilerinin karşılanmasına neden olur.

Sonuç olarak, Van Rijsbergen (1979: 145) ile Salton ve McGill (1983: 161) tarafından "koleksiyonun belirli bir konudaki anlamlı künyeleri içine alma derecesi" olarak tanımlanan kapsam ya da bütünlük, Kİ ve Eİ oranları gibi ölçülebilen ve yüzde olarak ifade edilebilen bir nitelik belirleyicisidir (Lancaster, 1979: 120). İster basılı dizin / öz, ister bilgisayarla taranabilen veri tabanı olsun, bir kaynağın kapsamı içine giren bilginin niteliği ve niceliğinin, bilgi taramalarının nitelik açısından değerlendirilmesinde önemli bir rol oynadığı kesindir.

Yenilik

Bilgi tarama hizmetleri, güncel bilgiye hemen erişebilme yetenekleri ile de değerlendirilir. Özellikle tıp ve fen alanlarında veya temel ve uygulamalı bilim alanlarında kullanıcının en güncel bilgiye gereksinim duyduğu bir gerçektir. O halde yeni bilginin veri tabanında hemen temsil edilmesi önem kazanmaktadır. Bir belgenin yayımlanmasıyla veri tabanında yer alması arasında geçen süre ne kadar kısa olursa, güncel bilgiye erişme süresi o kadar azalır. Bir belgenin yayın tarihini esas alarak, onun ne kadar süre içinde taranan kaynaktaki yer aldığını saptamak mümkündür. Bu süre kısa ise, güncellik açısından değer kazanan basılı kaynak ya da veri tabanı, kullanıcının yeni bilgiye hemen erişme beklentisini karşılayacak demektir.

Özellikle güncel duyuru amaçlarıyla verilen bilgi tarama hizmetlerinin değerlendirilmesinde yenilik ölçütü önem kazanır. Çünkü bu tip tarama hizmetlerinin, yeni ve anlamlı künyeleri diğer kanallardan önce kullanıcıya sunma durumunda oldukları kabul edilir.

Tarama hizmetlerinde yenilik kavramının bir başka boyutu daha vardır. "Yenilik Oranı" (YO) olarak adlandırılan ölçüt, tarama sonucunu veren listede kullanıcının anlamlı bulduğu künyelerden hangilerinin, onun açısından yeni ve önceden bilmediği künyeler olduğunu ifade etmek üzere kullanılır. Önemli olan, yapılan taramanın bazı künyeleri ilk kez kullanıcının dikkatine sunmasıdır. Bu künyelerin tarihinin mutlaka çok yeni olması ve en güncel bilgileri içermesi gerekmez. Lancaster (1989: 132) bu oranın şu şekilde ifade edildiğini belirtmektedir:

YO: Erişilen anlamlı, kullanıcı tarafından bilinmeyen yeni künye sayısı

Erişilen anlamlı künye sayısı

Örneğin, bir tarama 15 anlamlı künyeye erişmişse ve bunlardan 10'u kullanıcının önceden bilmediği, onun açısından yeni olan künyeler ise YO, $10/15 \times 100$, yani yaklaşık %66'dır. Taranan kaynak, bilinmeyen künyelere ulaştırmada %66 oranında bir başarı elde etmiş demektir.

Bu oran kullanıcının önceden bildiği künyeleri hesaba katmaz ve bu künyelerin temsil ettiği kaynakların içerdiği bilgiye sahip olduğunu var sayar (Soergel, 1985: 119).

YO, geriye dönüşlü tarama sonuçlarına uygulandığında, kullanıcının istekte bulunduğu konuyla ilgili literatür bilgisini ortaya koyar. Bu literatürden haberdar olan kullanıcı için tarama, ancak birkaç yeni anlamlı künye daha verebilir. Bu durumda YO düşüktür (Lancaster ve Fayen, 1975: 137). Ancak kullanıcının temelde önemli hiçbir

anamlı küneyi kaçırmadığı garantilenir. Bazı istek sahipleri ise belli bir konu alanına ilk kez yaklaşıyor olabilirler. Bu tip kullanıcı için tarama, olasılıkla, yüksek bir YO sunacaktır. Erişilen anlamlı küyelerin çoğu, onun için yeni ve bilinmeyen türdendir (Lancaster, 1968: 126).

YO taramanın yürütüldüğü kaynak ya da sistemin, çeşitli düzeylerde literatür bilgisine sahip kullanıcıların bilgi ihtiyaçlarını karşılamada ne derece yeterli olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla kullanılan bir orandır. Bu bakımdan YO, ister düşük, ister yüksek olsun her iki durumda da başarı sağlanmış olabilir. Oran, kullanıcının ön literatür bilgisinin ölçüsüdür. Önemli olan, kullanıcının literatür bilgisine, hangi anlamlı küyelerin eklenebildiğidir.

Tarama Çıktısı

Tarama sonuçlarının sunulduğu çıktı ya da literatür listesi, bilgi tarama hizmetlerinin niteliğini belirleyen en önemli ölçütlerdendir. İstek sahibi, kendisi için yapılan taramanın, bilgi gereksinimini karşılayıp karşılamadığını çıktıda yer alan unsurlara göre belirleyebilecektir. Bu bakımdan çıktı ya da liste, onun anlamlılık değerlendirmesini, yani konuyla ilgili olan ve olmayan küyeleri birbirinden ayırmak üzere yaptığı değerlendirmeyi kolaylaştıracak nitelikte ve düzende olmalıdır. Çıktıda ne kadar aydınlatıcı bilgi verilirse, kullanıcının anlamlılık değerlendirmesini o kadar kolaylıkla yapması ve doğru kararlara varması sağlanmış olur. Örneğin çıktı, tam bibliyografik küyelerin yanı sıra özetleri de içeriyorsa kuşkusuz daha güvenilir anlamlılık kararları verilebilir.

Bilgisayarla yürütülen taramanın çıktısında tam bibliyografik küyeler, genellikle, numaralandırılarak sunulur. Küyelerde belge ya da makalenin dili ile yararlanılan kaynak sayısının verildiği de olur. Bazı sistemler, ek olarak, yazarın bağlı olduğu kurum, kurumun bulunduğu ülkeyi, belgenin yayımlandığı kaynağın türünü, erişimin sağlandığı dizin terimlerini, belgenin özeti ya da tam metnini de sunarlar. Bu ek bilgilerin tümüne ya da bazısına, çıktılarda yer verilebilmektedir. Sistemlerden bazıları, çıktıda hangi bilgilerin istendiği konusunda seçenekler sunarlar. İstek sahibinin seçimine göre, örneğin sadece küyeler ve dizin terimlerinin, ya da sadece küyeler ve özetlerin çıktıda bulunmasını istemek mümkündür. Anlamlılık değerlendirmesini kolaylaştıran bu anahtar unsurların hangi sırada yer alacağı hususunda seçenekler sunan sistemler de vardır. Çıktının hangi unsurları, nasıl bir sırada sergileyeceği, kütüphaneci tarafından tarama öncesi görüşmesi sırasında öğrenilmelidir. Gerçekten istenmeyen ayrıntı, gereksiz çıktı uzunluğuna yol açar. Genellikle bilgisayar çıktıları ücretli olduğundan, kullanıcının gereksiz masrafa girmesine neden olunur. Diğer taraftan, çıktı masraflarını ödemek için zaman zaman, ekranda ilk beliren küyelerin basılması yoluna gidilmektedir. Sistemlerin çoğu, küyeleri anlamlılık sırasına göre vermedikleri için, sadece ilk verilenlerin çıktıda yer almasını sağlamak çok sakıncalıdır. Hem kullanıcının, belki daha anlamlı küyeleri elde etmesine engel olunacak, hem de doğru olmayan Kİ ve Eİ oranları elde edilebilecektir. East (1980:105), rastgele bir küyenin çıktıda yer aldığı durumlarda Kİ ve Eİ oranlarını hesaplamının anlamsız olduğunu vurgulamaktadır.

Basılı dizinlerden yürütülen geleneksel taramanın çıktısı ise, genellikle, tam bibliyografik künye ile belgenin dili ve yararlanılan kaynak sayısından başka bilgi sunamaz. Çoğunlukla, anlamlılık kararının sadece künye adına dayanılarak verilmesinin, yanımlara yor açtığı fikri yaygın olarak benimsenmiştir. Bu bakımdan

geleneksel dizin taramaları çıktılarında, künyelerle birlikte belgenin özetinin ya da tam metninin kopyalarının bulundurulmasına özen gösterilir. Çıktının mümkün olan en iyi düzende kullanıcıya sunulması da, anlamlılık değerlendirmesini kolaylaştıracaktır.

Bilindiği gibi, anlamlılık kararları bir taraftan kullanıcının işine yarayabilecek künyeleri ortaya çıkarırken, diğer taraftan Kİ oranının elde edilmesini sağlamaktadır. Başka bir deyişle, aslında, Kİ oranını elde etmek amacıyla kullanıcıdan bu değerlendirmeyi yapması istenmektedir. Erişilen anlamlı künye sayısı, aynı zamanda Eİ oranını saptayabilmek için de gereklidir. Sağlam anlamlılık kararlarının verilmesini kolaylaştıran çıktı niteliği ve düzeni, sonuçta güvenilir Kİ ve Eİ oranlarının elde edilmesini sağlayacaktır. Taramaların son değerlendirme aşamasında, düşük Kİ ve Eİ oranları veren taramalardan gidilerek başarısızlık nedenleri incelenirken ele alınan yazılı belgelerden birinin de çıktı olduğu unutulmamalıdır (Lancaster 1979: 137).

Kullanıcı Çabası

Kullanıcının, tarama sonuçlarını bilgi gereksinimi açısından doyurucu bulabilmesi için belli bir çaba harcaması söz konusudur. Tarama hizmetinin çeşitli aşamalarında, kullanıcı çabası ne kadar işin içine girerse, verilen hizmetten o kadar olumlu sonuçlar alınabilmektedir. Bu bakımdan taramanın başarısını belirlemede kullanıcı çabası, önemli ölçütlerden biri olmaktadır.

Bu çabayı gerektiren aşamalardan biri, taramayı yürütecek kütüphaneci ile yapılan tarama öncesi görüşmesi aşamasıdır. Kullanıcının, isteğini ortaya koyarken gösterdiği çaba, daha başarılı sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir. Bu aşamada kullanıcı kütüphaneci ile ayrıntılı tartışmalara girebilir. Sonuçta istek formunu ayrıntılı olarak doldurabilir. Böylece dizin terimlerini seçerek stratejiyi hazırlayan taramacıyı yönlendirmesi mümkün olur.

Tarama sonucu elde edilen çıktıdan yapılan anlamlılık değerlendirmesi aşaması ise, kullanıcı çabasının en önemli yönüdür. Kuşkusuz tarama çıktısı ne kadar tamsa, yani değerlendirmeyi kolaylaştıracak ne kadar çok unsuru içinde bulunduruyorsa kullanıcının çabası o kadar az harcanmış olur.

Bilindiği üzere, anlamlılık değerlendirmesi doğrudan doğruya Kİ oranı ile ilgilidir. Kİ oranı aynı zamanda kullanıcı çabası ve zamanın dolaylı bir ölçüsüdür. Tarama çıktısındaki anlamlı künye sayısı ne kadar çok olursa, anlamlılık değerlendirmesi yapan kullanıcının çabası o ölçüde azalır. Buna karşılık, çok sayıda anlamlı olmayan künye veren tarama çıktısı değerlendirilirken, çok daha fazla çaba harcanmaktadır. Örneğin 80 künyeden 10'unun anlamlı olduğu bir çıktıda anlamlılık değerlendirmesi yapmak, kullanıcının daha fazla çaba ve zaman harcamasını gerektirir. Kİ'nin harcanan kullanıcı çabasının dolaylı bir ölçüsü olmasının nedeni budur (Lancaster, 1977: 144-146). Diğer taraftan, kullanıcı çaba harcamada ne kadar istekli olursa, Kİ ve Eİ oranları sonuçları o kadar doyurucu olmaktadır.

Kullanıcının kendisi tarafından yürütülen taramalarda ise çaba, taramayı yürütürken harcadığı zamanla ölçülür. Geleneksel taramalar için büyük bir kullanıcı çabası gereklidir. Bilgisayara dayalı taramalarda ise, sistemle karşılıklı etkileşimin tipi ve sistemin sağladığı yardım, çabanın azalmasına neden olur (Salton ve McGill 1983: 163). Sistemin dizinleme dili, denetim altına alınmış bir dilden ziyade, doğal dile yakınsa, harcanan kullanıcı çabası azalır. Önemli görülen bir husus da, taramaya başlanmadan önce, kullanıcının sistemin

kullanılmasını öğrenmek üzere ne kadar çaba ve zaman harcayacağıdır. Kuşkusuz kullanılması kolay bir sistem daha az çabayı gerektirir. Ayrıca deneyimli bir tarama uzmanının, bilgisayara dayalı taramayı ekran başında öğretmesi, kullanıcının çabasının azaltılmasında çok etkili olmaktadır (Lancaster ve Fayen 1975: 133). Bütün yönleriyle kullanıcı çabası, tarama hizmetinin başarısını etkileyen bir ölçüttür.

Ölçütlerin Belirlediği Tarama Başarısızlıklarının Nedenleri

Anamlılık ile onun sayısal ifadesi olan KI ve EI ölçütlerinin nitelikli ve nitelikli olmayan taramaları belirleyebilme özellikleri, bütünlük, yenilik, tarama çıktısı ve kullanıcı çabası ölçütleri için de geçerlidir. Bu ölçütler, anlamlılık dışında kalan açılardan, başarılı olan ve olmayan tarama hizmetlerinin ortaya çıkmasını sağlarlar. Bilgi taramalarının başarısızlık nedenlerini temelde anlamlılık açısından ele alıp irdelemek yaygın olarak benimsenmiştir (Alkan, 1995). Bununla beraber anlamlılık dışı nitelik ölçütlerinin belirlediği tarama başarısızlıklarının asıl nedenlerini araştırarak saptamak daha az önemli görünmemektedir. Söz konusu nedenleri belirledikten sonra, başarısızlıkları giderebilmek, hiç değilse en aza indirebilmek üzere bazı çözüm yolları önermek, önlem ve yaklaşımlar sunmak, çok daha nitelikli taramaların yapılmasına zemin hazırlar.

Bütünlük ile ilgili tarama başarısızlığı, istekte bulunduğu konu ile ilgili hiçbir künyeyi kaçırmak istemeyen kullanıcı tipinin, tarama sonucunun tamlığından emin olmamasından kaynaklanır. Bu başarısızlığın temel nedenleri, tarama uzmanının bazı bilgi ve beceri yetersizliklerine bağlanabilir.

Tarama uzmanının görüşme aşamasında kullanıcıdan yeterli bilgileri alamaması, örneğin kullanıcının bilgi gereksinimi ile her anlamlı künyeye erişmek istediğini öğrenememesi, çeşitli kaynak türleri, diller ve yıllara ait künyelere gereksinim duyduğunu belirleyememesi, taramanın bütünlük açısından başarılı olma şansını baştan azaltır. Başarı için öncelikle bunların saptanması gerekir.

Anamlı hiçbir künyeyi kaçırmak istemeyen kullanıcıyı tatmin etmek üzere, tek bir kaynağın tama yakın bir kapsam sunmadığı gerçeğinden hareket edilerek, birkaç kaynağın birlikte sundukları daha geniş bir kapsamdan yararlanma yoluna gidilmelidir. İsteğe bulunulan konuya en uygun düşen, en doğru veri tabanlarının seçimi, onlar hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olunmasını gerektirir. Taranacak kaynakların konu, dil, yıl ve belge türü kapsamaları yanında dizinleme özellikleri ve kullandıkları dizinleme dili nitelikleri de bilinmelidir. Bu bilgilerle donatılmamış bir tarama uzmanının en doğru kaynakları seçebilmesi zayıf bir olasılıktır. Doğru kaynakların seçilememesi ise, nitelikli bütünlük sonuçlarına ulaşmanın en büyük engellerinden biridir. Bu başarısızlığı en aza indirebilmek için tarama uzmanı, kaynakları kapsam açısından değerlendiren çalışmaların sonuçlarından yararlanarak ya da başlarında verilen bilgileri sürekli okuyarak kendisini yetiştirebilir. Veri tabanları hakkında bilgilendirilecek şekilde hizmet içi eğitim görmesi de geçerli bir yoldur.

Taranacak kaynakların bir çok özgün nitelikleri, üstünlük ve zayıflıkları vardır. Tarama uzmanının sorumluluğu dışındaki zayıflıkların, edinilmiş bilgilerle en aza indirilmesi mümkündür. Kapsam zayıflıkları sorununun çözümü, birkaç uygun kaynağın seçilerek taranmasında aranmalıdır.

Yenilik ile ilgili tarama başarısızlığı ise, temelde, güncel bilgiye hemen gereksinim duyan kullanıcının, tarama sonucunda yeterince yeni künyeye ulaşamamasından ileri gelir. Bu başarısızlığı giderebilmenin ilk adımı, görüşme esnasında kullanıcının güncel bilgiye gerçekten gereksinim duyduğunu ortaya koymaktır.

Bu tip kullanıcıyı güncellik açısından memnun etmek üzere, yayımlanan belgeleri içeriklerine en kısa zamanda alan ve güncel duyuru hizmetini hedefleyen veri tabanları taranmalıdır. Kendisini hızla güncelleştiren çevrimiçi teknolojinin benimsenmesi olumlu bir yaklaşımdır. Güncel bilgiyi hemen verebilen veri tabanlarını doğru olarak seçebilmesi için, tarama uzmanının bu kaynakları, özellikle yeni bilgiyi sunma yetenekleri açısından değerlendirmesi şarttır. Gerekli bilgi, bazı ön incelemelerle edinilebileceği gibi, meslek literatürünün okunması ile ve hizmet içi eğitim kanalıyla da kazanılabilir. Bilgili bir tarama uzmanı kuşkusuz en uygun güncel kaynakları seçebilecek, yeni künyelere erişimi sağlayabilecektir.

Diğer taraftan, kullanıcıyı istekte bulunduğu konuyla ilgili olarak, o güne kadar hiç karşılaşmadığı anlamlı künyelerle karşılaştırabilmenin en geçerli yollarından biri de, kapsam yönünden birbirlerini tamamlayan birkaç veri tabanının doğru olarak seçilerek taranmasıdır. Bu yaklaşım, konu açısından bilinmeyen künyelere erişim şansını artırabilir.

Tarama işlemi ne kadar başarıyla yapılmış olursa olsun, nitelikli ve bilgi verici olmayan, ayrıca göze hitap etmeyen bir tarama çıktısı, hizmetin nitelik açısından zayıf olduğu kanısını uyandırır. İstek sahibi kullanıcının tarama çıktısını yetersiz bulması, kaliteyle ilgili bir başarısızlıktır. Çıktı nitelikli ve bilgi verici değilse, güvenilir anlamlılık sonuçlarına ulaşmak da mümkün değildir.

Bu tarama başarısızlığı, öncelikle künyelerin özetlerinin sunulması ile giderilebilir. Çeşitli sistemler, ya tüm künyeler, ya da bazı künyeler için özet olanağı getirirler. Bazıları ise hiç özet vermezler. Basılı dizinlerin özet vermedikleri bir gerçektir. Her ne şekilde olursa olsun, çıktıda yer alan künyelere ait özetlerin yer alması sağlanmalıdır. Tarama uzmanının ek bir çaba harcayarak özet fotokopilerini ilgili künyelerin altına ilaştırması, nitelikli bir hizmet için gerçek bir katkıda bulunması demektir.

Bilgisayar taramalarında, çıktı masrafını önlemek için, ekranda ilk beliren künyelerin basılması yoluna gitmekten özellikle kaçınılmalıdır. Kullanıcının anlamlı künyeleri elde etmesini engelleyen bu durumu gidermek, tarama uzmanının elindedir. Görüşme aşamasında kullanıcının yaklaşık olarak istediği künye miktarı, erişilen künyelerin sayıca çok olduğu durumda çıktı masrafını vermeye razı olup olmadığı öğrenilebilir. Ayrıca bu aşamada çıktıda hangi bilgilerin istendiği de sorulmalıdır.

Tarama çıktısının nitelik başarısındaki etkisini artırmak üzere, özellikle geleneksel tarama listelerinin göze hitap eder tarzda hazırlanması gerekir. Çıktıya ait nitelik başarısızlıklarının çoğu, tarama uzmanının çabasıyla giderilebilecek türdendir.

Kullanıcılar tarama sürecinde mümkün olan en az çabayı harcamak isterler. Ancak unutulmamalıdır ki nitelikli tarama hizmetleri, kullanıcı çabasının -özellikle tarama öncesi görüşmesi ve hizmetin son ürünü olan çıktının anlamlılık değerlendirmesi aşamalarında- işin içine girmesiyle sağlanabilmektedir. Kullanıcı çabasının yeterince harcanmadığı durumlarda nitelik açısından başarısızlıklar görülmektedir. Kullanıcının, belirtilen tarama aşamalarında etkin rol oynamasını sağlamak, çoğu kez tarama uzmanının onunla iyi bir iletişim içerisinde olmasıyla ve söz konusu çabayı teşvik edici tarzda davranması ile mümkün olur.

Sonuç

Çeşitli yönleriyle tartışılan anlamlılık dışındaki nitelik ölçütleri, taramaların başarısının belirlenmesinde yıllardan beri kullanılmaktadır. Bilgi birimlerinde tarama hizmeti veren kütüphanecilerimizin, sadece anlamlı künyelerin elde edilmesi ile yetinmeyip, bu ölçütleri de nitelik belirleyicisi olarak hesaba katmaları ve onların belirledikleri başarısızlıkları en aza indirebilmek üzere çaba harcamaları, kuşkusuz daha olumlu hizmetlerin verilmesine neden olacaktır.

Kaynaklar

- Alkan, Nazlı. (1994). "Bilgi taramalarının nitelik açısından değerlendirilmesinde 'Kesin İsbet' (KI-Precision) ve 'Erişim İsbeti' (EI-Recall) oranları", *Türk Kütüphaneciliği* 8 (4): 254-265.
- . (1995). "Bilgi taramalarında temel başarısızlık nedenleri", *Türk Kütüphaneciliği* 9 (2): 91-102.
- Convey, John. (1992). *Online information retrieval: an introductory manual to principles and practice*. 2nd ed. London: Clive Bingley.
- East, H. (1980). "Comparative costs of manual and online bibliographic searching: A review of the literature", *Journal of Information Science* 2 (2): 101-109.
- Katz, William A. (1992). *Introduction to reference work*. 2 vol. 5th ed. New York: Mc Graw Hill.
- Lancaster, F.W. (1968). *Evaluation of the MEDLARS demand search service*. Bethesda: M.D.: National Library of Medicine.
- . (1972). *Vocabulary control for information retrieval*. Washington, D.C.: Information Resources.
- . (1977). *The measurement and evaluation of library services*. Washington, D.C.: Information Resources.
- . (1979). *Information retrieval systems: Characteristics, testing and evaluation*. 2nd ed. New York: John Wiley and Sons.
- Lancaster, F.W. ve E.G. Fayen. (1975). *Information retrieval online*. Los Angeles: Melville.
- Livesey, B. ve B. Strickland-Hodge. (1989). *How to search the medical sources*. Aldershot: Gower.
- Pao, Miranda Lee. (1989). *Concepts of information retrieval*. Englewood: Libraries Unlimited, Inc.
- Salton, G. ve M.J. McGill. (1983). *Introduction to modern information retrieval*. New York: Mc Graw Hill.
- Soergel, D. (1985). *Organizing information: Principles of data base and retrieval systems*. Orlando: Academic Press.
- Tague, J.M. (1981). "The pragmatics of information retrieval experimentation" *Information retrieval experiments* içinde (59-102). Ed. K. Sparck Jones. London: Butterworths.
- Turner, C. (1988). *Organizing information: principles and practice*. London: Clive Bingley.
- Van Rijsbergen, C.J. (1979). *Information retrieval*. London: Butterworths.